

Idő, vágy, hatalom.

Mélylélektan, társadalmi idő és időélmény mint pszichológiai egyenlőtlenség a kapitalista világrendszerben¹

E dolgozat három elméleti irányzathoz kapcsolódik szervesen. Először is a pszichoanalízishez, azon belül is a pszichoanalízis ortodox irányzatához; másodsor a tudásszociológia marxi vagy ideológiakritikai hagyományához; harmadszor pedig a világrendszer-elmélethez.

A tudásszociológia hagyományosan – mint „kötőjeles szociológia”, vagy mint a szociológiaelmélet egy aspektusa – a nemzetállamok belső minőségeiből, dinamikáiból vezeti le a tudattartalmak konstruálódásának dinamikáját, a „tudat léthez kötöttségét”. A foucault-i hagyományhoz kötődő *governmentality studies* pedig az állam és a modern állam által létrehozott felügyeleti rendszer kitüntetett szerepére épül. Ezzel szemben a világrendszer-elmélet túllép a nemzetállamon és a nemzetállam társadalmán mint önálló elemzési kereten, és a *hosszú 16. századtól* történetileg kialakuló árutermelési rendszert, a kapitalista világrendszert tekinti elemzési keretének. Ugyanakkor a dependencia- és az abból kinövő világrendszer-elmélet(ek), bizonyos értelemben a posztkolonialista elméletek által kiszorítva a területről (Kapoor 2010 [2002]), a tudásszociológiának csak a szűk értelemben vett ideológiakritikai ágát tették magukévá, a tágabb értelemben vett tudattartalmak elemzésével foglalkozó világrendszer-szemléletű tanulmány viszonylag kevés született – noha akadnak kivételek szép számmal, elég csak Magyarországon az *Eszmélet* folyóirathoz és a Helyzet Műhelyhez kapcsolódó szerzőkre gondolnunk (lásd pl. Szigeti 2005; Böröcz 2017; Éber et al. 2014: 10–63).

E dolgozat is a világrendszer-szemléletű tudásszociológia keretében íródik. Tehát kapcsolódik ahhoz a kérdéshez, hogy a társadalmi követelmények hogyan válnak egyéni tulajdonsággá (Fromm 1993 [1941]), vagy hogy az egyének hogyan csatornázódnak be az állam felügyeleti rendszerébe (Foucault 1998 [1978]). Ugyanakkor a társadalmat abból a keretből értelmezi, miszerint egy adott nemzetállamon belüli munkamegosztás (osztálystruktúra) a nemzetközi munkamegosztás részeként értelmezhető, az állam pedig e viszonyrendszerből fakadó hatalmi erőternek fontos, de nem a legfontosabb eleme. Így a hangsúly azon

¹ Köszönet Barna Emiliának, Huszár Ákosnak, Pinkasz Andrásnak, Wessely Annának és Zombory Máténak, amiért különböző fázisaiban átnézték a félkész dolgozatot és kritikáikkal segítettek az írást.

van, hogy az egyének miként csatornázódnak be bizonyos transznacionális árutermelési interdependencialáncok adott helyiértékeire, és a helyzetük ott miként konzerválódik, illetve, hogy a nemzetközi munkamegosztásból fakadó követelmények hogyan válnak az egyén tulajdonságaivá.

A vilárendszer-elemzés szempontjából kiemelten fontos terület az időérzékelés és időélmény. A hosszú 16. századtól kialakuló kapitalista vilárendszer egyre összetettebb árutermelési cselekvési láncokban egyre nagyobb jelentőséggel bír, hogy az egyes cselekvők mennyire képesek átlátni azokat a cselekvési láncokat, melyekbe adott helyiértéken integrálódnak, és mennyire tudják úgy megtervezni saját jövőbeli cselekvéseiket, hogy azok igazodjanak más cselekvők jövőbeli cselekvéseikhez, tehát milyen mértékben képesek előre látni más cselekvők valószínűsíthető cselekvéseit. Ezt nevezhetjük a *funkcionális racionalitásra való képességnek*. A funkcionális racionalitásra való képesség minősége pedig abból adódik, hogy a cselekvő mennyire differenciáltan érzékeli az időt, mennyire képes affektusmentesen számításokat végezni a jövő bejósolására és átlátni a lehetséges kimeneteleket, tehát, hogy mennyire differenciált és szigorú az időélménye.

Ahogy Husserl írja, „[a]z időtudat analízise a deskriptív pszichológia és az ismeretelmélet ősrégi keresztje” (Husserl 2002 [1928]: 13). Az időélmény, illetve időérzékelés a tudásszociológiában is már rég feldolgozott terület, leginkább az e dolgozatban is tárgyalt Norbert Elias (1987 [1939], 1990 [1984]), Pierre Bourdieu (1990 [1976]) és E. P. Thompson (1990 [1967]) által. E dolgozatban e szerzőkhöz képest egyrészt a vilárendszer-elméletnek a témába való bevezetésével arra a kérdésre keresem a választ, hogy mit is jelent az időérzékelés a transznacionális árutermelési láncok, tehát a modern tőkés vilárendszer szempontjából. Másrészt a pszichoanalízis elméleti keretének felhasználásával egy a szociológiai elméletekben kevésbé hangsúlyos kérdésre szeretnék rávilágítani: az időérzékelés ontogenetikusan kialakulására és fejlődésére. Ezáltal is rámutatva, hogy az időélmény nem (csak) filogenetikusan kialakult jellemző, nem pusztán az ember emberségéből fakadó univerzális, hanem egy kisgyermekkortól szubjektivizált, a külső struktúrák által meghatározott, különböző társadalmi léthelyzetekben különbözőképpen alakuló minőség. E fejlődéslelektani aspektus felől közelíték a kapitalista vilárendszer struktúráinak kényszerítőereje felé, ezzel hangsúlyozva a szubjektiváció – ha tetszik, habitualizáció – jelentőségét a témában. Tehát nemcsak a struktúrákra és azok tudásszociológiai hatására kívánok rávilágítani, hanem az ortodox pszichoanalízis elméleti apparátusát felhasználva ezeknek az időérzékeléseknek az egészen kisgyermekkortól kezdődő szubjektivációját – habitualizációját – is bemutatom. Így e hármas elméleti keret (pszichoanalízis, ideológiai kritika, vilárendszer-elmélet) arra ad lehetőséget, hogy a dolgozatban komplex képet kapjunk a modern tőkés vilárendszerben az időélményekről, egészen az időélményt befolyásoló makrostruktúráktól az egyéni időélmény kialakulásáig és vissza. Tehát arról, hogy az egyéni időélmények hogyan konzerválják a fennálló viszonyrendszereket – természetesen sok más konzerváló tényező mellett. Ezáltal a dolgozat arra mutat rá, hogy a transznacionális árutermelési láncok egyes termelési pozícióin (vilárendszer-értelemben vett osztálypozícióin) az objektív egyenlőtlenségek olyan módon szubjektiválódnak – részint tudat alatt – kisgyermekkortól, hogy pszichológiai értelemben is az inter- és intragenerációs mobilitás ellen hatnak. Ugyanakkor a dolgozat nem törekszik a különböző időélmények leírására, célja nem a történeti deskripció, inkább csak elméleti támpontot ad arról, hogy a modern tőkés vilárendszerben mit is jelent az időélmény és az időélmények különbözősége.

Időtudat és normatív idő az ortodox pszichoanalízis pszichoszexuális fejlődéelméletének kontextusában

A freudi elmélettől részben eltérő, nagyrészt Freud utáni pszichoanalízisben az egyik – Freudhoz képesti – legjelentősebb változás az újonnan létrejövő pszichoanalitikus elméletek csecsemőről alkotott képe volt. Szemben a freudi primer narcizmus elméletével, a későbbi elméletek a társas viszonyokra „előre huzalozott” csecsemő képét vezették be. A csecsemőkép Heinz Hartmann (1964) elméletétől, René Spitz (1965) hospitalizációs vizsgálataitól, a tárgykapcsolati iskolától (Bálint 2012; Fairbairn 1994; Klein 2000 [1984]) és az ehhez kapcsolódó duálunió megközelítéstől (Mahler (1993 [1975]); Winnicott 2006 [1965]) Daniel Stern (2002 [1985]), „interszubjektivitásra született” vagy Eric Berne (2009 [1964]) a szociális érintkezésre „éhes” csecsemőkonceptiójáig – a freudi narcisztikus csecsemőképhez képest – teljesen megváltozott. Ezek az elméletek igazán fontos fejlődéslelektani és filozófiai antropológiai belátásokkal bírnak.

Ugyanakkor, mivel itt nem cél körbejárni a fejlődéslelektan minden aspektusát, Freud primer narcizmusból kiinduló pszichoszexuális fejlődési szakaszok elméletét értelmezem újra vázlatosan olyan szempont szerint, mely az eredetiben nem, vagy nem hangsúlyosan szerepel. Ez a szempont a kognitív aspektus, ezen belül is az időérzékelés és a funkcionális racionalitásra való képesség szempontja. Bizonyos értelemben vett meghaladottsága ellenére is, illetve pont azért, mert ebben az elméletben a narcisztikus csecsemő külvilágra utaltságán és az ezzel járó pszichés konfliktuson van a hangsúly, az ortodox freudi elmélet a legalkalmasabb arra, hogy összekössük a szociológiai cselekvéseméletek egyik fő fogalmát, a funkcionális racionalitást a fejlődéslelektannal. Rátekintve, hogy miként jön létre a funkcionális racionalitásra való képesség ontogenetikusan az időnek való kitettségből fakadóan, majd hogyan válik az időélmény normatívvá a külső struktúrák szubjektívációjával. Így a freudi pszichoanalízis metapszichológiájának segítségével közelebb kerülhetünk annak megértéséhez, hogy a külső objektív struktúrák milyen nagy mértékben meghatározzák az emberi szichét, és hogy az objektív struktúrák szubjektívációjával egyenlőtlenségek pszichés – tudatalatti – dimenziója strukturálódik, egészen kisgyermekkortól.

A freudi fejlődéslelektan elméleti belátásai alapján az ember életének kezdetén a nemrég megszületett csecsemő ösztönkésztetési még egyáltalán nem differenciáltak, és még a külvilágról való tudomásvétel előtt energiái befelé fordultak. Mikor az önfenntartási ösztönkésztetés képtelen kielégülni „belülről”, a csecsemő kénytelen kifelé fordulni, és ösztöneinek első tárgya az anya emlője lesz. Ez a *kifelé fordulás* a valóság megismerésének kezdete, amikor a csecsemő kénytelen tudomásul venni, hogy ösztönei nem elégíthetők ki saját testéből, szüksége van a külvilágra, ami tőle különböző létező. Az érzékelés legelső alapvetően térbeli differenciálódásához – a csecsemő és a külvilág külön létezése – automatikusan kötődik magának a külvilágnak a differenciáltsága, mivel kezdetben elkülönülnek a külvilágnak azon részei, amelyekből származtatható kielégülés (öröm), és amelyekből nem. Itt jelenik meg a csecsemő számára az idő mint fenomén – ha tetszik, mint tartam (Bergson 1923 [1922]) –, mely abból konstruálódik, hogy ösztönei nem elégíthetők ki azonnal. Ontogenetikusan értelemben az idő kezdte nem más, mint a „*van anyamell – nincs anyamell*” bináris oppozíció kényszerű felismerése. Ennek értelmében az idő csak a ki nem elégített ösztön, tehát a *vágy* kontextusában értelmezhető. Ebből a szemszögből úgy értelmezhetjük, hogy a „*nincs anyamell*” állapotában a gyermek még emlékezik arra, hogy „*volt anyamell*”, és a „*legyen anyamell*”

mell” vágy kontextusában képes elképzelni (fantáziálni róla) a „*lesz anyamell*” állapotát. Így az anyamellfenomén egyszerre jelenik meg a múltban, a jelenben és a jövőben. Így jelenik meg számára a múlt, jelen és jövő, avagy a végtelen idő.²

Ezt a korszakot nevezi Freud orális szakasznak, mert az erogén zóna, amelynek az ösztönkielégülés alá van rendelve, a szájnyalkahártya. A korszakot meghatározza, hogy a gyermek teljesen kiszolgáltatott az anyának. Később az érzékelésnek, és így a külvilág pszichés reprezentációjának továbbdifferenciálódásával a mellről a libidómegszállás áttevődik (kiterjed) az anyára (vagy annak helyettesítőjére), aki ellátja a gyermeket. Így az ösztönkielégítés vágya differenciálódik, és bináris oppozíciója az anya jelenléte és távolléte kettősségére tevődik át. Az anyának való kiszolgáltatottságban pedig benne rejlik az időnek való kiszolgáltatottság. Ez a korszak az én kialakulásának korszaka. Az időt nem ismerő, azonnali ösztönkielégülésre és fájdalommegszüntetésre törekvő ösztönén egy része a valóságelv hatása alá kerül. Ez a funkcionális racionalitásra való képesség kezdete. Akkor vagyunk képesek egy cselekvéssort megtervezni, tehát helyiértékeit előre elképzelni, ha tudatában vagyunk az időnek, így tehát minden funkcionális racionalitás előfeltétele a fantázia. Mindez összességben Freud azon tételével, hogy csak a tudatos tudattartalmak rendezettek időben, a tudattalanban nincs immanens idő (Freud 1985 [1899]).

A következő pszichoszexuális fejlődési szakasz az anális szakasz. Ezt a korszakot nevezhetné a „hagyományos” szociálpszichológia a szocializáció első normatív szakaszának. A gyermek elkezd uralmat gyakorolni a végbél és a húgycső záróizmait felett. A kisgyermekben erős a vágy a székletürítésre, azonnal, amikor ingert érez rá, vagy – mivel lassacskán megtanulja irányítani záróizmait – arra, hogy visszatartsa a székletét egészen addig, amíg az elegendő mennyiségű lesz, hogy az ürítés a nyálkahártya ingerlésével kényszerítet váltson ki. Emellett a széklet az első ajándék (minthogy az első dolog, ami a csecsemőtől jön és leválik róla), amivel gondozójának kimutathatja szeretetét. Azonban, szemben a gyermek vágyával, megjelenik a vele szemben fellépő igény a szobatisztaságra. Itt kerül először szembe a gyermek a kultúrával a szülők közvetítésével, melynek értelmében ürítését csak bizonyos helyen, időben és módon végezheti el, tehát kénytelen ösztönkielégítéseit időben eltolni. Ez az első helyzet az ember életében, amikor a normatív hatalom belép a mindennapjaiba, és az ember engedelmeskedik a dicséret vagy büntetés által megjelenített szülői tekintélynek.

Amíg az orális szakaszban a csecsemő szembekerül az idő létezésével, azáltal, hogy ösztönkésztetései nem elégülhetnek ki azonnal a külvilágból, addig az anális szakasz végére a gyermek introjektálja az időt és önként tolja el ösztönei kielégülését a kielégítésre megfelelő időre és helyre. Az anális korszak a szülői-társadalmi hatalom belsővé tételének és az éni-deál kialakulásának, tehát a *felettes* én kialakulásának korszaka, ezzel együtt a *normatív időérzékelés* vagy *belső időkénszer* kialakulásának korszaka is. Ahogy Abraham utal Jones gondolataira: „[a] gyermeket nemcsak arról kell leszoktatni, hogy testét és környezetét ne piszkolja össze exkrétumaival, hanem hogy ürítési funkcióit időbeli rendszerességre is juttassa” (Abraham 1991: 7).

2 Az, hogy az anyamell nem áll folyamatosan a csecsemő rendelkezésére, a pszichoanalízis tárgykapcsolati iskolájának fejlődéslelektanában is fontos szerepet játszott. Az, hogy az időtudat kialakulásának kontextusában hogyan értelmezhetők Melanie Klein (2000 [1984]) belátásai az anyamell frusztráló komponenseiről, ami abból adódik, hogy a mell teljes egészében sosem képes helyettesíteni a prenatális egységet, valamint Donald Winnicott (2006 [1965]) belátásai a csecsemő mindenhatósági élménye és a külvilág tudomásul vétele közé beékelődő átmeneti élményről, fontos aspektusok lehetnek az időélmény lélektanában. Jelen tanulmányban azonban ezeket hely hiányában nem tudom tárgyalni.

Ebben az értelemben az idő a hatalom ideje. Annak a hatalomnak az ideje, amely szemben áll az azonnali ösztönkielégítéssel; ez a szülői tekintélynek és a társadalom hatalmának az ideje. Mivel az azonnal ki nem elégített ösztön hozadéka a *vágy*, így ettől a szakasztól kezdve a *hatalom*, a *vágy* és az *idő* csak egymás kontextusában értelmezhetők. Ha viszont a hatalom, amit a szülői nevelés útján a gyermek introjektál, kialakítva a felettes ént, társadalmi hatalom (a normák és az intézményrendszer társadalmi meghatározottsága trivialis), akkor a vágy is társadalmi vágy abban az értelemben, hogy társadalmilag meghatározott, mikor és milyen formában elégülhetnek ki az ösztönök, illetve mikor és milyen formában nem. Ezzel együtt pedig az idő is *társadalmi idő*.

Ahogy a felettes én részben tudattalanul nyomást gyakorol az énrre, a normatív idő úgy telepszik rá az eredetileg a bináris oppozícióból (orális szakaszból) konstruálódott időélményre. Minél differenciáltabb és szigorúbb egy társadalom (vagy társadalmi csoport, osztály) normatív rendszere, továbbá az egyén ezt minél differenciáltabban és nagyobb fokú kényszerrel teszi magáévá, annál differenciáltabb és szigorúbb lesz a felettes énje, valamint annál differenciáltabb és szigorúbb lesz a rá nehezedő belső időkénszser. Ezzel együtt annál differenciáltabb lesz az időtudat is, és annál nagyobb súllyal nehezedik az egyénre. Hiszen a belső időkénszserrel az egyén olyan megváltoztathatatlan adottságként kénytelen szembenézni, mint a *van anyamell-nincs anyamell* bináris oppozícióval az időtudat kezdetén.

1. táblázat. Orális és anális szakasz és időélmény

Orális szakasz	Anális szakasz
Én	Felettes én
Valóságelv	Hatalom
Funkcionális racionalitásra való képesség	Erkölc, lelkiismeret
Időtudat kezdete	(belső) Időkénszser kezdete
Funkcionális idő	Normatív idő

Forrás: Saját szerkesztés a fentiek alapján

A gyermek az ödipális szituációt már úgy éli meg, hogy rendelkezik az anális korszakból hozott normatív időélménnyel, ami alapján értelmezni tudja az anyával (később a lánygyermek esetén az apával) tölthető idő szabályozottságát – így alakul ki az Ödipusz-komplexus, illetve annak feloldása által pszichéjének integráns szerkezete. Ezek a szakaszok (a fallikus szakasszal együtt) lezárulnak 5-6 éves kor körül, és emlékei áldozatul esnek az infantilis amnéziát eredményező elfojtási mechanizmusnak. Az időtudat kialakulásának és az időkénszser belsővé tételének tapasztalata is a tudatalattiba süllyed, így az idő – amit keresztül-kasul átszó és dominál a normatív idő) – úgy tűnik fel, mint a természet objektív, univerzális és embertől független rendje.

Freud klinikai munkásságában fontos szerepet kaptak a különböző pszichoszexuális fejlődési szakaszokban rosszul feldolgozott konfliktus fixációi, mint pszichológiai karakterképző tényezők (Freud 1995a [1905]: 31–120). Az adott szakaszra (orális, anális, fallikus) jellemző

konfliktus traumás jellege meghatározó szerepet játszik a pszichológiai karakter kialakulásában. Ilyen módon, ha bizonyos szakaszban lejátszódó konfliktus hangsúlyosan szerepel adott individuum karakterképzésében, beszélhetünk például orális vagy anális karakterről. A freudi elmélet egyik alapvetése, hogy a lelki életben semmi nem tűnik el nyomtalanul, minden embernél megtalálhatók bizonyos maradványok a pszichoszexuális szakaszokból, a különbség csak a hangsúly és a fokozat kérdése. Az anális karakter esetében a szobatisztaságra való nevelés konfliktusát nem sikerült teljes egészében feloldani. Ilyen személyeknél gyakori, hogy a székletről az érdeklődés a pénzre tevődik át és az anális karakter lehet szélsőségesen spórolós jellem, vagy, éppen fordítva, szórhatja a pénzt. Továbbá jellemző lehet a megszokottnál erősebb tisztaság- és rendszeret, illetve erős vonzódás a szimmetriához, vagy ennek a fordítottja, a rendetlenség, emellett a macacsság vagy önfejlőség. Ezenkívül, és a dolgozat szempontjából ez az igazán fontos, a *pontosság*, más esetekben a pontossághoz való ambivalens viszony (Freud 1995b [1908]: 167–176) is jellemző lehet. Értelmezhetjük ezt úgy, mint a normatív idő vagy a belső időkényyszer túlzott, illetve konfliktusos introjektálását. Nem véletlenül kapcsolódnak össze a klinikai pszichoanalízisben a kényszeres betegségek az anális karakterrel. Ebben az értelmezésben a különböző individuumok különböző módon és mértékben tették magukévá az időtudatot és különböző módon és mértékben introjektálták az időkényszert. Az, hogy az individuum mennyire differenciáltan és mennyire szigorúan, illetve konfliktusosan introjektálta a szülői-társadalmi hatalmat, egyszerre fejezi ki a felettes én és a belső időkényyszer minőségét és differenciáltságát.

Társadalom, karakter és időélmény

Freud a pszichés karaktert mint az egyénre jellemző individuális pszichés struktúrák összességét képzelte el, és ezeket az egyéni karaktereket tipologizálta. Ugyanakkor – továbblépve Freud szociológiailag naiv álláspontjáról (vö. Freud 1982 [1930]) – több pszichoanalitikus gondolkozó felszínre hozta azt, ami Freud elméletében csak implicit szerepel. És pedig azt, hogy – mivel a pszichés karakter a társadalmi külvilág és az emberi ösztönök (ösztönén) szembenállásából konstruálódik – a pszichés karaktert meghatározza a (társadalmi) külvilág milyensége. Ahogy Erik Erikson, aki szociálanropológiai fogalmakat vezetett be metapszichológiájába, írja: „[h]a a pszichoanalízis mostanáig megkülönböztette a pszichoszexuális a pszichoszociálistól, [...] igyekeztem hidat verni e kettő közé” (Erikson 2002 [1950]: 107). Továbbá Wilhelm Reichel, majd a frankfurti iskolával kialakult a pszichoanalitikus elméletnek egy freudomarxista vonala, mely nagy hangsúlyt fektetett a pszichológiai karakter és a termelési pozíció (osztályhelyzet) összefüggéseire, illetve az adott társadalom áruterelési szükségserűségeinek karakterformáló hatásaira. Ez az elméleti irányzat – mivel sokban támaszkodott Marxra és az ideológiakritikára – sok hasonlóságot mutat az ideológiakritikai gyökerű tudásszociológiával, mely „nem a gyakorlatot magyarázza az eszméből, hanem az eszmei alakulatokat az anyagi gyakorlatból” (Marx 1974 [1932]: 51). Vagy, ahogy Mannheim írja: „a tudás úgynevezett »léthezkötöttségének« tanát igyekszik megalkotni, illetve kimunkálni, történeti szociológiai kutatásként pedig a különféle múlt- és jelenbéli tudástartalmak e »léthezkötöttségének« a kimutatásán fáradozik” (Mannheim 2000 [1931]: 299).

A fentiekhez hasonlóan írja a psziché létehez kötöttségéről Reich, hogy „minden társadalmi rendszer megteremti azokat a karaktereket, amelyek fenntartásához szükségesek” (Reich 1983 [1933]: 203), illetve Marcuse, hogy „a valóság, ami az ösztönöket, valamint a szükségleteket és a kielégüléseket megformálja, egy szociohistorikus világ” (Marcuse 1966 [1955]: 12). A hasonló termelési pozíciókhoz köthető pszichés karakter társadalmi formálódásának módszertanát Erich Fromm talán késői munkájában dolgozta ki a legjobban. Ahogy írja:

[A] társadalmi-gazdasági, pszichológiai és ideológiai tényezők összefüggéseit vizsgáltuk bizonyos történelmi korszakok (...) elemzésére támaszkodva. (...) Ha egy társadalmi csoport lélektani megnyilvánulásait tanulmányozzuk, akkor e csoport tagjainak, azaz különálló egyéneknek a karakterstruktúrájával van dolgunk. Bennünket azonban nem annyira az egyéneket megkülönböztető sajátosságok érdekelnek, hanem karakterstruktúrájuknak ama része, amely a csoporttagok többségénél azonos. Ezt nevezzük társadalmi karakternek (Fromm 1993 [1941]: 225).

A következő lépés, ami továbbvisz minket annak megértésében, hogy a globális termelési láncokban hogyan alakulnak ki a jellemző időélmények, ha végigvesszük a társadalmi karakter minőségét befolyásoló tényezőket az időélmény szempontjából. Vagyis megkíséreljük megérteni, hogy a társadalmi rendszerek hogyan termelik ki azokat az időélményeket, amelyek fenntartásukhoz szükségesek, azaz hogyan jönnek létre csoportokra jellemző időélmények a szociohistorikus világban.

A társadalmilag differenciálódó időélmény

Róheim Géza pszichoanalitikus antropológus arról ír, hogy a korabeli közép-ausztráliai aranda bennszülöttek kultúrájában a székletürítésre és vizelesre sokkal lazább normatív szabályok vonatkoznak, és az ezekhez a praxisokhoz kötődő intézményrendszer is sokkal kevésbé differenciált, mint a kor Európájában. Ha a gyermekek összepiszkítják magukat, a felnőttek nemigen foglalkoznak vele, az ürítésre kijelölt hely nem esik olyan messze és nincs annyira elkülönítve a közösségi helyektől, és a beszédben egyáltalán nem számít tabunak az ürítés. Róheim leírja, hogy a törzsfőnök nyíltan érdeklődik afelől, hogy (Róheim) felesége székelní vagy vizelni ment-e, hogy megtudja, mennyit kell várnia visszaérkezésére. Később Róheim így ír: „[a]z aranda mindennek a szöges ellentéte [az anális karakternek – Cs. G.]. Abszolút semmi érzéke az idő értéke iránt, az egyik nap olyan a számára, mint a másik” (Róheim 1999 [1932]: 96). Összefoglalva: Róheim megfigyelései alapján azt állítja – összhangban az általam a pszichoszexuális fejlődési fázisokból kibontott immanens időlélméssel –, hogy a vizelesre és székletürítésre vonatkozó normatív szabályok szigorúsága és differenciáltsága szoros összefüggésben van az időélmény differenciáltságával egy adott kultúrában. Róheim itt szembeállítja egymással az anális karakter konfliktusosan introjektált szigorú normatív idejét az általa megfigyelt laza illemszabályokkal együtt alacsonyan differenciált időlélményt introjektált arandával. Tehát a lazábban kontrolált ösztönkésztetések, melyeknek az oka a kevésbé differenciált és kevésbé szigorú norma- és intézményrendszer, kevésbé differenciált időlélménnyel járnak együtt.

Mindez pedig azt is jelenti, hogy a differenciálódó és szigorodó norma- és intézményrendszer differenciálódó és szigorodó (objektív, és ezáltal szubjektívált) ösztön- és

affektuskontrolálási kényszerrel jár együtt, ami differenciálódó és szigorodó belső időkényszer is jelent. Norbert Elias dolgozta ki azt az elméletet, miszerint ahogy nő az egymásrautaltság foka és lesznek egyre bonyolultabbak a cselekvési rendszerek, valamint egyre több ember kerül cselekvési (politikai és árutermelési) függőségbe más emberekkel, úgy válnak egyre bonyolultabbá a társadalmi intézmények. Továbbá, ahogy ezzel együtt nő az egymás megfigyelésére vonatkozó kényszer (funkcionális racionalításra való kényszer), úgy differenciálódik a társadalmi idő és ezáltal az egyéni cselekvők időélménye is (Elias 1987 [1939]).

Ha az európai történelmet nézzük, Elias elmélete szerint az európai feudalizmusban a 12. századtól végbemenő funkciómegosztás-expanzióval egyre több ember kerül függőségi viszonyba egyre több emberrel. Miként az interdependencialáncok egyre szövevényesebbé válnak, a cselekvőnek egyre több ember cselekvését kell számításba vennie a saját cselekvései megtervezéséhez, és maga is egyre több másik ember által lesz *megfigyelve*. Ezáltal az egyénnek egyrésztől egyre inkább affektusmentesen kell egyre messzebbre, egyre differenciáltabban tekintenie, másrésztől azért is kénytelen egyre inkább visszafogni affektusait, mert őt magát is egyre többen figyelik egyre inkább affektusmentesen (Elias 1987 [1939]). A differenciálódó társadalmi funkciókat pedig a szocializációval a cselekvők továbbadják a következő generációnak, amely az előző generációnál sokkal inkább introjektálva éli meg azokat. Ezáltal, ahogy nő a funkciómegosztás és az egymásrautaltság, az egyéni cselekvők kisgyermekkorában egyre differenciáltabb norma- és intézményrendszer áll szemben azonnali ösztönkielégítési vágyukkal, egyre bonyolultabb normarendszert introjektálnak és intézményrendszert szubjektivizálnak, tehát egyre differenciáltabb felettes énnel, egyre erősebb ösztön- és affektuskontrolláló, valamint egyre jobb funkcionális racionalításra való képességgel rendelkeznek. Tehát: az emberek egyre differenciáltabb időélményt, valamint egyre szigorúbb belső időkényszert habitualizálnak kisgyermekkortól.

Az udvari társadalom kialakulásakor a korabeli hierarchikusan szerveződő interdependencialáncok felső részén, az arisztokráciában az affektusmentes („pszichológiai”) látásmód elengedhetetlen szükséglet lett az udvari interdependenciák intrikákkal átszőtt szövevényében. Ahogy nőtt az összeszövődések hossza, a cselekvők egyre több embert voltak kénytelenek egyre affektusmentesebben és differenciáltabban megfigyelni, hogy az udvari intrikákban képesek legyenek bizonyos előnyöket biztosítani maguknak a többi cselekvővel szemben. Ugyanakkor egyre inkább affektusmentesen kellett viselkedniük, hogy ne szenvedjenek hátrányokat más cselekvőkkel szemben, akik szintén egyre inkább affektusmentesen figyelték meg őket és egyre differenciáltabb terveket szőttek a saját maguknak biztosítandó előnyök érdekében. Ebben az értelemben a kognitív funkciók egyre inkább függetlenné váltak a pillanatnyi ösztönkésztetések hatásától. Az észlelés is differenciálódott, és egyre nagyobb kényszerítőerővel lépett fel. Ebből vezethető le a köz-, illetve a privát terek elkülönülése és azok egyre nagyobb mérvű differenciálódása, valamint bizonyos cselekedetek magánjellegűvé válása azért, hogy szégyénérzet kapcsolódik hozzájuk – ami más cselekvők tekintetének introjektálásából ered. A korabeli illemszabályokat elemezve látható, miként válnak egyre jobban elszigeteltté az üritési szokások egy cselekvési láncexpanziós folyamat során és milyen lassan mennek végbe azok a változások, amelyek eredménye az ürités mint cselekedet és mint téma kiszorítása a társadalmi életből. Először csak el kellett fordulni vagy kicsit arrébb vonulni, később alakulnak ki az erre a célra rendszeresített, szeparált helyiségek, helyek. Ugyanígy szorul ki lassan a szexualitás és a meztelenség a közzszférából és a gyermekek

szeme elől. Ami a kora középkorban még szinte teljesen nyilvános volt, az udvari-arisztokratikus társadalomban már lassan rejtetté válik (Elias 1987 [1939]).

Az általam a pszichoszexuális fejlődési szakaszból kibontott időérzékelés-elmélet tanulsága szerint a térbeli szeparáció már önmagában időbeli szeparáció is, tehát időkényszer. Az ösztönének, amelyet az örömvég ural, teljesen mindegy lenne, hogy például ürítési vagy szexuális késztetéseit hol, illetve hogy közönség előtt vagy anélkül elégíti-e ki. Az ösztönénnel szemben azért lép fel kényszerítően az én és a felettes én, mert ha az egyén nem tartózkodik olyan helyen, ahol a társadalmi (illetve apai) elvárásokból adódó szégyenérzet lehetővé teszi az ösztönkielégítést, akkor az ösztönént az én (és a felettes én) várakozásra kényszeríti, egészen addig, amíg olyan helyen nem lesz, ahol az ösztönkielégítés megengedett. Folyamatosan differenciálódik az ezekre a tevékenységekre vonatkozó normarendszer, és így az ezeknek a tevékenységeknek az adott időre és térre szorítására létrejövő intézményrendszer is. A helyek, az eszközök, az ezekhez kötődő praxisok és az ezekhez szükséges időérzékelés differenciálódása folyamatos, és egyre messzebbre kerül a Róheim által leírt természeti népek normatíván alig szabályozott ürítési szokásaitól és ezzel együtt alacsonyán differenciált időélményétől. A szobatisztasággal elkezdődő *késleltetett* ösztönkielégítés (belső időkényszer) differenciálódik odáig, hogy az egyén képes magas szinten differenciálódott társadalmi funkcióknak eleget tenni, amennyiben a léthelyzetére jellemző intézmények és normák, melyeket szubjektíval, elég differenciáltak ehhez. A legalapvetőbb normáktól kezdve introjektálja a léthelyzetére jellemző differenciált procedurális normákat, melyek például a bonyolultabb (differenciáltabb interdependencialáncokkal átszótt) társadalmakban a munkaszüneti napok vagy a szerződési határidők lejáratának meghatározásában feltétlenül szükségesek. „Elsősorban – bár nem kizárólag – a koordinációs tevékenységek magasabb szintjein növekszik állandóan azoknak a kölcsönös függőségi láncolatoknak a száma, melyeknek keresztveződési pontjai az itt elhelyezkedők, s így egyre nagyobb nyomás nehezedik rájuk, hogy egyre szigorúbb időbeosztás szerint végezzék hivatásbeli tevékenységüket” (Elias 1990 [1984]: 20). „Ézért lázadnak fel olyan gyakran az egyénben rejlő hajlamok a saját felettes énje által képviselt idő ellen. S ezért keveredik harcba oly sok ember saját magával, amikor pontos akar lenni” (Elias 1987 [1939]: 700–701; vö. Freud 1982 [1930]). Tehát az interdependencialáncok differenciálódásával és expanziójával differenciálódik és szigorodik odáig a külső időkényszer, azaz a (procedurális) norma- és intézményrendszer, hogy az az egyén, aki ezt a külső időkényszert belsővé tette az analízis korszaktól kezdődő szubjektívációs (habitualizációs) folyamatban, képes magas szintű társas cselekvéskoordinációs láncokban részt venni, képes más cselekvők jövőbéli cselekedeteit bejósolni, tehát magas szinten képes a funkcionális racionalitásra.

Mindezekből az is következik, hogy aki nagyobb fokon képes erre másoknál, előnyre tesz szert más cselekvőkkel szemben. Elias leírja egy lovag történetét, aki egy olyan korban engedte szabadjára támadókedvét, amikor már a harcászati technika és taktika megkövetelte a tervezést és a racionális szemléletmódot, és emiatt seregével belerohant az ellenséges sereg muskétatüzébe. E két példán (az udvari arisztokrácia intrikái és a hadászati tervezés) láthatjuk, hogy az affektusmentes érzékelés, a funkcionális racionalitásra való magas (magasabb) fokú képesség, tehát a magasán (magasabban) differenciált időérzékelés és a szigorú (szigorúbb) introjektált belső időkényszer előny a társadalmi térben azokkal szemben, akik kevésbé differenciált és szigorú időérzékelést, időkényszert sajátítottak el. Az időérzékelés

differenciáltsága és az időkénszer szigorúsága nem egyenlően oszlik el a társadalomban, a minősége attól függ, hogy az adott cselekvő hol kapcsolódik a cselekvési láncba – így a különböző csoportokra, társadalmi pozíciókban lévőkre jellemző időélmény, mint pszichés karakter, társadalmi egyenlőtlenségként jelentkezik, még hozzá olyan társadalmi egyenlőtlenségként, mely az analíz korszaktól tudat alatt szubjektíválódik a cselekvő számára.

Időélmény és a kapitalista világrendszer kialakulása

Amellett érveltem, hogy az ontogenetikus időélmény kezdete az anyamell hiányából, a vágyból konstruálódik. Majd ezt az eredetileg megélt időt a szobatisztaságra neveléstől kezdve az ember haláláig át- és átszővi a társadalmi (normatív) időkénszer, ahogy a külső hatalom introjektálódik. Ahogy az objektív léthelyzet meghatározza a pszichológiai karaktert, úgy határozza meg az időélményt is. Az egyén társadalmi pozíciójában egészen kiskorától (analíz korszakától kezdve) az adott társadalmi csoportra jellemző differenciáltságú társadalmi időt introjektál, adott mértékű kényszerrel, szigorúsággal annak függvényében, hogy az adott társadalmi csoportban milyen dependenciák jellemzőek, tehát mennyire differenciált megfigyelési, illetve előrettekintési kényszer, továbbá ezzel összefüggésben milyen (procedurális) norma- és intézményrendszer jellemző az adott társadalmi csoportra. Tehát az egyre differenciálódó és egyre nagyobb erejű normatív kényszerítőerővel fellépő időélmény nem egyenlően oszlik el a társadalomban sem az időélmény differenciáltságát, sem pedig szigorúságát tekintve. Ez a (főleg intergenerációs értelemben) folyamatosan differenciálódó időélmény pedig azok számára (egyének, csoportok, osztályok), akik időélménye nagyobb mértékben differenciálódott, konkrét előnyként jelentkezik más (egyéni és kollektív) cselekvőkkel szemben. Tehát az időélmény minősége társadalmi egyenlőtlenség. Előljáróban pedig annyit megállapíthatunk, hogy az interdependencialáncok minél hosszabbak és minél hierarchikusabbak épülnek fel, ez a szubjektív (a külső objektív struktúrák szubjektíválásából származó) különbség (egyenlőtlenség) annál nagyobb lesz.

[Minél nagyobb a funkciómegosztás] ...annál nagyobb veszély fenyegeti annak az egyénnek a szociális létezését, aki enged spontán vértolulásainak és szenvedélyeinek; s annál nagyobb előnyt élvez társadalmilag az, aki képes elfojtani az affektusait, annál erőteljesebben szorítanak kiskorától fogva minden egyént arra, hogy (...) figyelembe vegye saját és mások cselekedeteinek hatását (Elias 1987 [1939]: 700–701).

A 16. században az akkori világ gazdaságilag legfejlettebb területein az interdependencialáncok addig sosem látott méretű expanziója zajlik le: hosszuk és hierarchikus jellegük robusztus méretűre nő.

Az állami erőszak-monopólium megerősödése miatt a 16. század társadalmában a nemeseknek már nem volt módja a polgárság felfelé törekvését fegyveres erőszakkal letörni, így bizonyos presztízs-különbözéssel próbálta magától távol tartani azt. Az udvari arisztokrácia egyetlen funkciójává az vált, hogy különbözzék a polgárságtól, így tartva meg pozícióját. „Az udvari arisztokrácia fő funkciója – a hatalmas központi uralkodó szempontjából – végtére is éppen az, hogy különbözzék, s hogy mint eltérő formáció, szociális ellensúly maradjon fenn a burzsoáziával szemben” (Elias 1987 [1939]: 771). A következő mechanizmus játszódik le: az arisztokrácia egyre bonyolultabb, differenciáltabb viselkedési szabályokat

hoz létre, hogy különbözzék a polgárságtól, ezáltal pedig differenciálja saját felettes énjét. „Korábban »finomnak« számító szokások bizonyos idő elteltével újból és újból »vulgárisná« válnak” (Elias 1987 [1939]: 771). Mondhatni folyamatosan differenciálja azt a (procedurális) normarendszert, melybe az arisztokrácia gyermekei beleszületnek és melyet introjektálnak. Mindemellett az arisztokrácia – akaratán kívül – modellálja saját felettes énjét, a feltörekvő polgárság lemásolja a viselkedési szabályokat, introjektálja az arisztokrácia felettes énjét. Az arisztokrácia pedig kénytelen továbbdifferenciálni viselkedési szabályait (ezáltal pedig felettes énjét), hogy megint csak megőrizze a különbözőségét, és hogy elkülönüljön mindentől, aminek „polgári szaga van”.

A félelmek, amelyek ezeknek a szociális feszültségeknek az alapján az udvari felső réteg tagjainban létrejönnek, részben, bár teljesen soha nem, a lelki háztartás tudattalan zónáiba süllyednek, s onnan jutnak – csak hogy megváltozott formában – az önirányítás sajátos automatizmusaiban újból napvilágra (Elias 1987 [1939]: 770).

Ahogy a polgárság utánozza a nemesek jellegzetes viselkedésformáit, azok folyamatosan használhatatlanná válnak, a félig tudattalan szociális feszültség visszatér, és az arisztokrácia kénytelen újakat alkotni az újbóli feszültség enyhítésére. Ennek a folyamatnak az ismétlődése pedig egyre és egyre differenciáltabb felettes énhez vezet.

A feszültség úgy oldódik fel, hogy a polgárság lassan elfoglalja a felső réteg pozícióját. Először az erényt és a hivatásetikához tartozó ösztönháztartást állítják szembe az arisztokrácia frivolitásával, majd létrejön a kialakuló kapitalista burzsoázia felettes énje, melyben az arisztokrácia ösztönháztartás-modellje tovább él a polgári ösztönháztartás-modellel egyfajta fúziót képezve. Így azt mondhatjuk, a polgárság válik azzá a csoporttá, aki az arisztokráciában lezajló pszichés folyamatot habituálja, és az ezzel járó funkcionális racionalitásra való képességet képes a munka világában felhasználni. A polgárság gyermekei már – a lassan eltűnő arisztokráciához hasonló – differenciált és szigorú felettes ént és időélményt introjektálnak, és ezt a funkcionális racionalitásra való képességet a munka világában használják fel. Ezt jól mutatja, hogy körülbelül ezzel egy időben terjed el a számlapos óra a munkaszervezésben, majd a 18. századra az intim szférában is (Thompson 1990 [1967]).

A paraszti munka, mivel egyedül végzett tevékenység vagy átlátható mennyiségű ember összehangolt munkája, *feladatra orientált munka*, szemben az ennél nagyobb összehangoltságot igénylő *kötött idejű munkával*. A prekapitalista munkaszervezésre jellemző időmérésű kifejezések tipikusan olyanok, mint hogy „míg megfő a rizs” vagy „míg megsül egy sáska”, vagy a természet ciklikus körforgásához kötődnek, mint az „amikor már elég fény volt ahhoz, hogy lássák a kezükön az ereket”, de az *Oxford English Dictionary*ben 1450-ben még szerepel a „*miatyánknyi*”, a *New English Dictionary*ben pedig a „*pössentésnyi*” terminus is (Thompson 1990 [1967]: 63). A standardizált időegységek és az azokat mérő eszközök azt segítik elő, hogy az emberek egymáshoz tudják hangolni a cselekedeteiket. Minél bonyolultabbak ezek a cselekedetek, annál precízebb és differenciáltabb időmérő rendszerre és eszközökre van szükség. Tehát az idő – mint ahogy eddig érveltem – nem más, mint egy külső kényszer, mely utólagosan válik belső pszichológiai kényszerre is, és tűnik fel úgy, mintha az ember sorsa, illetve az ember emberségéből fakadó élménye lenne. A számlapos óra és a naptár pedig ennek a kényszernek az objektív mutatói, melyek a 18. századtól már széles körben a gyermekek szocializációs környezetévé válnak, és az analízis korszaktól szubjektíválandó belső időkényszer külső mutatóiként funkcionálnak.

A szociális időintézmény külső kényszerének átalakulása az egyes egyén egész életét át-fogó belső kényszermintává a szemléletes példa arra, milyen módon járul hozzá a civilizációs folyamat annak a társadalmi habitusnak a kidomborodásához, amely szerves része minden egyéni személyiségstruktúrájának. S ha emlékeztetünk a szociális időintézmény külső kényszerének egyfajta egyéni időtudattá való civilizatorikus átalakulására (ami egyáltalán nem megy mindig könnyen, s például a pontatlanság kényszerében is kifejeződhet), egyúttal némi segítséget kapunk ama elképzelés magyarázatához is, mintha az általában vett emberi tudat egyik nem tanulás útján szerzett sajátossága kényszerítene mindenkit, hogy a történéseket az idő áramában bekövetkezőként élje meg (Elias 1992: 24).

A jövőbe látásnak, a fantáziának és a funkcionális racionalitásra való képességnek a társas elvárása, tehát a társadalmi *idő* differenciálódik, egyre differenciáltabb és szigorúbb kényszerként jelentkezik, hatására differenciálódnak a standardizált időegységek. A számlapos óra elterjedésének a munkaszervezésben, valamint a magánszférába való 18. századi behatolásának háttérében az arisztokrácia felettes énjét részben introjektáló burzsoázia van, aki a munka- és üzemszervezésben magas szintű racionalitással képes, tehát pszichológiai karaktere összhangban van az új munkaszervezési móddal.

A világrendszer történetét nézve láthatóvá válik, hogy valójában több történik, mint a kapitalista munkaszervezés kialakulása az ehhez szükséges társadalmi idő létrejöttével, tehát a *feladatira orientált munka* időkényszerének átmenete a *kötött idejű munka* időkényszerébe a *nemzetállamokon belül*. A 16. századtól kezdve kialakul a nemzetközi munkamegosztásnak egy olyan rendszere, amit kapitalista világrendszernek nevezhetünk. Először csak az európai és az amerikai kontinens bizonyos területein, majd az egész világon kialakul „a [nemzetközi – Cs. G.] munkamegosztásnak és ezáltal az alapvető javak cseréjének, valamint a tőke és a munkaerő áramlásának szignifikáns szintje” (Wallerstein 2010 [2004]: 57). És ez a rendszer „prioritást ad a vég nélküli felhalmozásnak” (Wallerstein 2010 [2004]: 58). Ezáltal pedig a 16. századtól elkezdődően olyan – hierarchikusan szerveződő – interdependencialáncok jönnek létre, melyek azelőtt sohasem. Internacionális interdependencialáncok, melyek ezáltal még nem látott hosszúságban és differenciáltsággal szerveződnek meg. A (hosszú) 16. században kialakuló kapitalista világrendszer első szakaszában addig sosem látott méretű földmonopólium jött létre. „Spanyolország az 1535 és 1540 közötti években a nyugati félteke népességének több mint fele fölött gyakorolt ellenőrzést [...]” (Wallerstein 1983 [1974]: 127). Ez az újfajta földmonopólium lehetővé tette az addig nem látott tőkealap-felhalmozást, ami szoros összefüggésben volt a mezőgazdasági termelés racionalizálásával, az ipar fejlődésével, a kereskedelem expanziójával és az állami bürokrácia megszervezésével. Mindezek az újonnan létrejövő roppant méretű interdependencialáncok, amelyek új tárgyi, mezőgazdasági, kereskedelmi, üzemszervezési és bürokratikus technikákhoz kapcsolódtak, szintén dialektikus összefüggésben vannak azzal a csoporttal, melynek tagjai olyan előrettekintési képességet (funkcionális racionalitásra való képességet, tehát időkényszert) sajátítottak el – máshogy: olyan pszichológiai karakterrel jellemezhetőek –, ami lehetővé tette ezeknek az innovációknak a létrehozását: az olcsó és távoli munkaerő kontrolálását és a kereskedelem megszervezését, az új típusú mezőgazdaságot, az ezekhez szükséges tárgyakat és praxisokat, és az állam bürokratikus apparátusát. Ettől a ponttól az időélmény differenciálódásával kapcsolatban három szempontot kell feltétlenül megemlítenünk:

1. Szó sincs arról, hogy a kapitalista világrendszer kialakulása előtt a norma- és intézményrendszer csak az arisztokrácia társadalmában differenciálódott volna, mindössze „[a]mit ebben az önmegjelentésben látunk, az annak az udvari racionalitásnak egyik jellemző darabja, amely [...] nem kisebb, sőt eleinte nagyobb szerepet játszott annak kifejlődésében, amit »felvilágosodásnak« nevezünk, mint mondjuk a városi-kereskedői racionalitás [...]” (Elias 1987 [1939]: 743). Illetve: „[...] gyakran az az elképzelés rögzül, hogy a polgárság a racionálisabb gondolkodás »teremtője« vagy »feltalálója«. Itt a szembeállítás kedvéért a nemesség táborában végbement néhány racionalizációs folyamatot ábrázoltunk” (Elias 1987 [1939]: 752).

Viszont azt kell feltételeznünk, hogy az arisztokrácia lassú megszűntével és a kapitalista világgazdasági rendszer folyamatos kialakulásával az időélmény differenciálódásának legfőbb terepe az arisztokrácia interakcióinak interdependencialáncairól áttevődik a (lassan nemzetközivé váló) áruterelési interdependencialáncokra – így a tárgyi, technikai újítást, a munkaszervezést és a (nemzetközi) kereskedelmet magába foglaló értékláncokra és az ezekhez nemzetállami keretet biztosító bürokráciára. Jól mutatja ezt, hogy a standardizált időmérő szerkezetek először a munka világában terjednek le, majd onnan hatolnak be a magánélet szférájába, míg a tér és idő differenciálódásának elsődleges terepe a középkorban az illemszabályok voltak. Mindez azt jelenti, hogy azt, hogy a kisgyermek azonnali ösztönkielégítési vágyaival milyen norma- és intézményrendszer áll szemben az analízis korszakban, leginkább az határozza meg, hogy azok, akiken keresztül ezeket szubjektiválja a büntetés és jutalmazás által – általában a szülei –, milyen helyiértéken integrálódnak a nemzetközi munkamegosztásba. Így pszichológiai karakterének társadalmi részét és időélményét is ez határozza meg leginkább.

2. A nemzetközi munkamegosztással az interdependencialáncok sosem látott mértékben absztrahálódnak. Az egyéni cselekvő olyan más cselekvőkkel kerül függőségbe, akikkel nemcsak hogy nem találkozott, de adott esetben a világ másik felén élnek. Az interdependencialáncok eme expanziójával az időkényszer pluralitása és hierarchikus jellege megnő. A városi kereskedő, a bürokrata, a politikus egészen más jellegű időkényszerrel kerül szemben, mint a gyarmatokon dolgozó rabszolga – és egészen más jellegű időkényszert adnak tovább a következő generációnak az analízis korszaktól. Életterük és a rájuk vonatkozó normatív szabályok élesen elválnak egymástól, hiába köti össze őket adott esetben egy absztrakt interdependencialánc, ennél fogva egy interdependencialáncon belül a társadalmi (pszichés) karakterek is heterogenizálódnak, és az időélmények közötti különbség is extrém méretűre nő.
3. Az interdependencialáncok átívelnek kulturális és politikai egységeken. Ez azt jelenti, hogy nincs szükség többé az erőszak-monopóliumra az interdependencialáncok továbbdifferenciálódásához. A kapitalista világrendszerben – főként a gyarmatbirodalmak felbomlása után – anélkül is lehet valaki adott függőségi lánc felső részén, hogy bármilyen terület felett erőszak-monopóliuma lenne. Elég a megfelelő mennyiségű tőke birtokában lenni ahhoz, hogy a cselekvő egy adott függőségi láncolat felső pozíciójába tudjon kerülni. Transznacionális áruterelési interdependencialáncokról beszélhetünk.³

3 Mindemellett Arrighi felhívja a figyelmet, hogy ez korántsem jelent teljes pacifikációt. A kapitalista interdependencialáncok hierarchiája fenntartásának egyik fontos tartozéka az erőszak – a hadsereg – jelenléte a mai napig (Arrighi 2000). A kapitalista transznacionális interdependencialáncok környezete a szuverén nemzetállamok, melyek erőszak- és adómonopóliumra épülnek (Wallerstein 2010 [2004]). A háború (és a totális háború) pedig fontos stratégiai lehetőség a nemzetállamok számára a strukturális átrendeződések elősegítésére vagy megakadályozására (Arrighi 1996).

Időélmény és a kapitalista világrendszer működése

A kapitalista világrendszer tényleges kialakulása előtt az északolasz városállamok már monopolhelyzetet alakítottak ki a nemzetközi kereskedelemben azzal, hogy az Adriai-tengeren kereskedő vitorlások rendjét a saját érdekeik mentén szervezték meg. A tengeri kereskedelem Velence alá való betagozódása a mi szempontunkból nem más, mint hogy egy magas szintű funkcionális racionalitásra képes, tehát magasan differenciált időélményű csoport, *időelit* – aki elég differenciált felettes ént és időélményt introjektált – képes volt a saját érdekei szerint racionalizálni egy hatalmas interdependencialáncot (Braudel 1980 [1979]). A kapitalista világrendszer tényleges kialakulása – a spanyol hegemonia létrejötte – szoros összefüggésben van az erős bürokratikus központi államok *megszervezésével*, a haditechnika *fejlődésével* és a gyarmatbirodalmak *megszervezésével*. Azt, hogy „zentül aligha hozhattak olyan gazdaságpolitikai döntéseket, melyek előzőleg meg ne járták volna az államgépezet lépcsőfokait” (Wallerstein 1983 [1974]: 255), felfoghatjuk úgy, mint az előretervezés kényszerének növekedését egy bizonyos csoportban, mint felettes én és belső időkényszer differenciálódását. Tehát, hogy létrejön egy osztály, mely pszichológiailag képes ellátni azokat a funkciókat, melyek szükségesek a kapitalista berendezkedéshez.

A kapitalista világrendszer későbbi hegemonikusait (Arrighi 1996) szemügyre véve hasonló következtetésre juthatunk. A holland hegemoniát az állandó tőzsde megalapítása és a „nagy léptékű vegyes vállalatok létrehozása” alapozta meg, „amelyeknek a holland kormány kizárólagos fennhatósági és kereskedelmi jogokat adott a nagy tengerentúli terekben” (Arrighi 1996: 137–139); a brit hegemoniát a brit ipari forradalom és a brit politikai gazdaságtan felfutása (Polányi 2004 [1946]); az amerikaiét a vertikálisan integrált transz- és multinacionális vállalatok megszervezése (Silver és Arrighi 2008 [2003]). Láthatjuk, hogy a kapitalista világrendszer mind a négy ciklusát a technikai újítás, a munkaszervezés és a gazdasági rendszer differenciálódása és funkcionális racionalizálódása alapozta meg, és hogy ez mindig olyan csoportokhoz kapcsolódott, amelyek képesek voltak erre a funkcionális racionalizálódásra, tehát elég differenciált felettes ént és belső időkényszer introjektáltak kisgyermekkortól. Mondhatni pszichológiai karakterük képessé tette őket erre.

„A kapitalista világgazdaság tengelyszerű munkamegosztása a termelést a centrumra és a perifériára jellemző termelési folyamatokra bontja föl és ezeket térben elkülöníti” (Wallerstein 2010 [2004]: 65–66). A centrum és a periféria megkülönböztetése relációs fogalom, a különböző földrajzi egységeken a centrumjellegű, tehát kvázi monopoljellegű tevékenységek⁴ és a periférijellegű, tehát kompetitív jellegű tevékenységek arányában alakul. Ennek függvényében – a világrendszer-elmélet részletes magyarázata nélkül – azt mondhatjuk, hogy mivel a kvázimonopol- (centrum-) jellegű tevékenységek idővel kompetitív jellegűvé válnak, ezeket kitelepítik arról a földrajzi területről, ahol eredetileg létrejöttek, és a centrumban folyamatosan új kvázimonopol- (centrum-) jellegű tevékenységeket kell létrehozniuk, melynek eredménye az egyenlőtlen csere, a centrum felé tartó folyamatos jövedelemáramlás (Wallerstein 2010 [2004]).

A növekedési időszakok és válságok egymásutánjába egyre integráló és integrálódó kapitalista világrendszerben a centrumnak folyamatosan teljesen új, vagy folyamatosan fino-

⁴ Itt most nincs hely tárgyalni, hogy Chase és Dunn a centrumjellegű tevékenységeket „tőkeintenzív” tevékenységekként definiálja (Chase és Dunn 1990: 3), vagy hogy Arrighi az egyenlőtlen csere mellett a tőke- és munkakihelezést is meghatározónak tartja a világrendszer struktúrájának fenntartásában (Arrighi 1990).

mított, továbbfejlesztett technológiákra vagy üzemszervezési módokra van szüksége a kapitalista világgazdaság *status quo*-jának fenntartásához, hogy az értéktöbblet-áramlás iránya stabil maradjon. Az új vagy újszerű technikák és üzemszervezési módok minden esetben bonyolultabbak, tehát funkcionálisan racionálisabbak az előzőekhez képest, vagyis a specializáció nagyobb fokát követelik meg, így növekszik az interdependencialáncolatok differenciáltsága, nő a funkcionális racionalitás képességére vonatkozó elvárás szintje is. Mindez folyamatos átrendezésre kényszeríti a világrendszer többi résztvevőjét is, részben azért, hogy ne csússzanak le a hierarchiában, illetve annak reményében, hogy egy sikeres váltással egyszer új centrummá válhatnak.

Azt mondhatjuk, hogy a kapitalista világrendszer egyik folyamatosan újratermelődő egyenlőtlensége az időélménybeli egyenlőtlenség. A kapitalista világrendszerben az idő differenciálódásának és az időkényszer foka növekedésének helyszíne jellemzően a centrum, mivel itt szerveződnek meg a bonyolultabb interdependencialáncok és itt nő a kényszer ezeknek az egyre bonyolultabb interdependencialáncoknak az átlátására és a hozzájuk való alkalmazkodásra. Illetve jellemzően a centrumban van meg a megfelelő mennyiségű tőke új technológiák és szervezési módok létrejöttéhez, tehát a funkcionális racionalitás növekedéséhez. Az idő differenciálódása és az időkényszer fokának növekedése folyamatosan új kvázimonopol jellegű tevékenységek, új technológiák és új üzemszervezési módok létrejöttéhez kötődik. Ez a gazdasági kényszer az, ami folyamatosan növeli a szükséges funkcionális racionalitás szintjét és ebből következően differenciálja és szigorítja az időélményt, amit a cselekvők introjektálnak az analízis korszaktól kezdve – folyamatosan újratermelve és konzerválva az egyenlőtlenségeket. Ezáltal kétféle időélménybeli egyenlőtlenségről beszélhetünk: egy nemzetköziről és egy nemzetállamon belülről. Mivel az új centrumjellegű tevékenységek legnagyobbbrészt a centrumban jönnek létre, ezért a centrumban van szükség a legnagyobb fokú funkcionális racionalitási szintre, és az előző funkcionális racionalitási szintű technikát telepítik ki a perifériára. Így ezek a területek az időélmény tekintetében folyamatos hátrányban vannak. Mindig alkalmazkodniuk kell – folyamatos lemaradásban – a centrumban differenciálódó és szigorodó társadalmi időhöz. De a nemzetállamokon belül is az időeltek nagymértékben esnek egybe azokkal az osztályokkal, melyek a centrumjellegű tevékenységekben vesznek részt. Ebben az értelemben azok az osztályok, akik centrumjellegű tevékenységekben vesznek részt, nemcsak objektív előnyben vannak azokkal szemben, akik kompetitív tevékenységekben vesznek részt, hanem az analízis szakasztól elkezdődő szubjektíváció miatt pszichológiáiban is. Az egyenlőtlenség pedig konzervatív jellegű, mert az analízis korszaktól kezdve kevésbé differenciált és kevésbé szigorú időélményre rendelkező egyének nehezen tudnak olyan jellegű cselekvésláncba integrálódni (mobilizálódni), amely nagyobb fokú differenciáltságú és kényszerű időélményt (funkcionális racionalitásra való képességet) igényel. Tehát kevésbé differenciált belső időkényszerrel sem inter-, sem intragenerációs értelemben nem tudnak mobilizálódni magasabban differenciált külső időkényszerrel jellemezhető helyiértékeken. Ahogy pedig a kapitalista világrendszerben egyre differenciálódik a nemzetközi munkamegosztás, úgy heterogenizálódik maga a differenciálódás is, tehát egyre többféle – különböző differenciáltságú és szigorúságú – időélmény konstruálódik. Egy transznacionális világcég K+F osztályának vezető mérnöke, ugyanezen cég egyik félperifériás országban lévő összeszerelő üzemének középvezetője és egy ugyanebben az összeszerelő üzemben dolgozó karbantartó mind más és más differenciáltságú és szigorúságú előrettekintési kényszernek vannak kitéve, és esetlegesen más időélményt is adnak tovább a következő generációnak, az analízis korszaktól, részint tudat alatt.

Időélmény és területi integráció a kapitalista vilárendszerben

A kapitalista vilárendszerben fennálló területi időélménybeli egyenlőtlenségeket jól mutatja az a folyamat, ahogy a kapitalista vilárendszerbe új terület integrálódik, amikor a feladatra orientált munkából konstruálódó időélményt habituált cselekvők úgy integrálódnak a kapitalista vilárendszer interdependencialáncolataiba, hogy magukévá kell tenniük a pénz-gazdálkodáshoz szükséges jövőbetekintési kényszert. Ez történik az algériai parasztokkal Bourdieu (1990 [1976]) leírása szerint. Mindamellett, míg Bourdieu-t, mivel nézőpontja szociológiai vagy szociálintropológiai, az algériai parasztok kultúrájában végbemenő változás érdekli, addig számunkra inkább az a fontos, hogy az algériai parasztok társadalmá hogyan integrálódik a transznacionális árutermelési rendszerbe.

Az algériai paraszt hagyományosan, ha jó volt a termés, tartalékol. Ezzel biztonságot teremt, de nem tartalékol azért, hogy versenyt teremtsen a jövőbeli termésnek. A gazdasági döntést nem tervszámítás alapján hozza meg – felhalmozott tapasztalat vagy hagyomány szolgál „jövőül”. Az előző idényhez igazít, nem a várható jövőbelihez, a megmaradt terményt inkább tovább tárolja, mit hogy elvesse, hogy a jövőben nagyobb legyen a termés. „Az előrelátás és az előzetes gondolkodás viselkedésformáit távolról sem a jövőbe vetített lehetőségeknek megfelelő cél szabja meg, ezek sokkal inkább azt az igyekezetet tükrözik, hogy megfeleljenek a hagyományozott mintáknak” (Bourdieu 1990 [1976]: 49). A készletek felhalmozása a hagyomány, és kevésbé az egyéni funkcionális racionalitásra való képesség, a jövő tervezésének kérdése. Az erkölcsi normák áthatják a gazdasági aktusokat.

Amikor az algériai parasztok kénytelenek betagozódni a kapitalista vilárendszerbe, a feladatra orientált munka és az intim térre vonatkozó normák alapján differenciálódott időélményükkel kénytelenek közvetlenül kapcsolódni egy kötött idejű munkán és pénzen alapuló időélményű interdependencialáncba. Tehát ezek az emberek bizonyos időélményt habitualizálnak kisgyermekkortól, mely gyökeresen eltér attól az időélménytől, felettesen-strukturától, habitustól, ami ahhoz szükséges, hogy egy cselekvő átlássa a kapitalista cselekvési láncokat, nevezetesen, hogy számításokat végezzen a pénzhasználathoz – ahhoz, hogy képes legyen a kellő funkcionális racionalitásra.

A mezőgazdaságon alapuló gazdaságban, ahol a termelési ciklus úgymond egyetlen szempillantással átfogható (mivel a „termékek” általában egy év leforgása alatt megújulnak), a paraszt éppoly kevésbé választja külön munkáját a „jövőbeli” terméktől, munkája gyümölcsétől, ahogy a munkaidőt sem különböztetni meg a termésidejtől, tehát attól az időszaktól, amikor a „termékkel” kapcsolatos tevékenysége csaknem szünetel. A tőkés gazdálkodási módznak viszont, mivel termelési ciklusa többnyire jóval átfogóbb, előfeltétele egy közvetett és elvont jövő megalkotása, amelyben a racionális kalkuláció lép a folyamat együttállása helyébe (Bourdieu 1990 [1976]: 50).

Az integrációhoz meg kell bomania és differenciálódnia kell annak a szerves egységnek, amely a munka jelenét a „jövőjével” kapcsolta össze, tehát a feloszthatatlan és feloldhatatlan újratermelési ciklusok és termékek egységének. Tehát az időnek, a jövőbe tekintésnek differenciálódnia kell ahhoz, hogy átmeihessen a késztermékeket előállító kézműves technika a feladatok specializálódásán és részekre bontásán alapuló ipari technikába (Bourdieu 1990 [1976]: 50–51). Mindemellett a változtatások azt követelik meg, hogy kézzelfogható érdekeiket tisztán elvont érdekekért áldozzák fel, melyek majd csak a jövőben válnak kézzelfoghatóvá. Mindez pedig a csoportra jellemző pszichológiai karakter változását,

pszichológiai alkalmazkodását is jelenti. „Tehát az algériai parasztok azért voltak olyannyira bizalmatlanok a pénzzel szemben, mert a pénzforgalomnak – az általa megszabott időstruktúrával egyetemben – a cserekereskedelemhez fűződő viszonyában a kapitalista felhalmozásnak a készletezéshez fűződő viszonya mutatkozik meg” (Bourdieu 1990 [1976]: 51).

Míg az elcserélt tárgy ránézésre elárulja az értékét, a pénz egy egészen távolira, bizonytalanra és képzeletbelire utal. A pénz felhasználása a felhasználás pillanatában kizárja az adott alternatív felhasználási módokat. Így határozható meg a vágyak hierarchikus struktúrája alapján egy racionális döntés, melyhez a piaci aktusok miatt ki kell tudni számítani más cselekvők várható cselekvéseit is. Ezzel szemben az algériai parasztok kultúrájában az agyagkorsókba fűrt lukak mutatták a fogyást, ily módon a kalkuláció automatikus volt. A pénzre való átálláshoz egy integrációs folyamatban differenciálódnia kell az időélménynek, a tapintható evidencia helyét át kell vennie a vak evidenciának, a konkrét helyét a szimbolikusnak és a jövőbelinek. De mindez a folyamat az árutermelési rendszer többi részéhez képest megkésve megve végebe, ez pedig konkrét hátrányként jelentkezik az egyéni cselekvők életében:

[A] másfajta logika szerint gazdálkodó alanyoknak a saját költségükön kell megtanulniuk a pénznek mint a gazdasági viszonyok egyetemes közvetítőjének racionális használatát. Valóban nagy a kísértés, hogy az éppen megkapott bért igazi javakra, élelmiszerekre vagy ruházatra költsek. Még ötven évvel ezelőtt sem volt ritka jelenség, hogy mezőgazdasági munkások egész havi bérüket néhány nap alatt elköltötték; nemrégiben is megfigyeltek hasonló viselkedési módokat déli nomádoknál, amikor az eddigi természetben fizetett pásztorok bért kezdtek el kapni (Bourdieu 1990 [1976]: 54).

A disszonanciát az okozza, hogy adott termelési módban strukturálódó belső időkénszert (az anális korszaktól tudattalanul) introjektált cselekvők szembekerülnek egy más termelési mód külső időkénszerével. Máshogy: a funkcionálisan magasan differenciált cselekvési rendszer, melybe integrálódni kénytelenek, olyan előrettekintési kényszerrel jár, melyet nem habituáltak kisgyermekkortól – *a nem kapitalista felettesén-struktúra* konkrét hátrányként jelentkezik egy kapitalista cselekvési láncban. Ezek a cselekvők mindig (pszichológiai) hátrányban lesznek azokkal a cselekvőkkel szemben, akik belső időkénszerüket az adott termelési módból származtatták. Teljes felzárkózás pedig sosem történik meg: a kapitalista világrendszer folyamatosan és kényszeredetten egyenlőtlenül továbbracionalizálódó jellege miatt az időélménybeli egyenlőtlenség folyamatosan újratermeli magát és konzerválja az egyenlőtlenségeket azáltal, hogy az alacsonyabban differenciált és kevésbé szigorú időélménnyel rendelkezőket kiszorítja az interdependencialáncok azon tevékenységeiből, melyekhez magasabban differenciált időélmény szükséges. Olyan egyenlőtlenségi dinamika és dimenzió jön így létre, mely tudattalanul hat az intra- és intergenerációs mobilitás ellen.

Összegzés

A fentiekben amellett érveltem, hogy az időélmény az ember külvilágra utaltságának kognitív eredője (orális szakasz), mely időélményt kisgyermekkortól (az anális szakasztól) meghatározza a külső társadalmi normatív, interakciós és intézményi környezet procedurális differenciáltsága. Túllépve a *governmentality studies* és az ideológiakritikai tudásszociológia nemzetállami keretén, arra helyeztem a hangsúlyt, egyrészt, hogy a modern tő-

kés világrendszer különböző szakaszaiban hogyan differenciálódnak kényszeredetten az időkényszerek az árutermelési módok és munkaszervezések kényszeredett racionalizálásával. Másrészt, hogy milyen különbségek vannak a különböző időkényszerek között a tőkés világrendszer különböző árutermelési pozícióin. Továbbá amellett érveltem, hogy ezek azok a körülmények (árutermelési szakasz és pozíció), melyek a modern világtársadalomban meghatározzák azt a normatív, interakciós és intézményi környezetet, ami pedig meghatározza az egyéni cselekvők időélményét kisgyermekkortól. Végül pedig, hogy ezek az időélmények, mivel szoros összefüggésben vannak a funkcionális racionalitásra való képességgel, bizonyos helyiértékekre konzerválják az adott cselekvőt a transznacionális árutermelési láncokban, így az inter- és intragenerációs mobilitás ellen hatnak.

A parasztra ugyanúgy (vagy legalábbis nagyon hasonlóan) hat a természet ciklikus körforgásának rendje, mint bármikor a történelem során, habár a mezőgazdasági munkák termelőeszközeinek és a piaci mechanizmusoknak a fejlődésével más típusú időkényszerek is hatnak rá. A természet ciklikus körforgásának rendje magas szigorúságú, de alacsony differenciáltságú időkényszerrel nehezedik a világgazdasági rendszer szintjén hatalmas tömegekre, akiknek a munkájától a világrendszer fennmaradása függ. A munkásságra a különböző iparágakban, a monopoltevékenységeket kompetitív módon kiszolgáló összeszerelő üzemekben a közvetlenül és magasan szabályozott monoton munkával szintén magas szigorúságú, de alacsony differenciáltságú, sokszor nagyfokú monotonitással járó időkényszer hat. Ez az időkényszer a mai napig többé-kevésbé megegyezik a Thompson által leírt ipari kapitalizmus időfegyelmével (Thompson 1990 [1967]), így szigorú, de alacsony differenciáltságú időélményt introjektálnak és adnak tovább a következő generációnak az analízis korszaktól, részben tudat alatt. A politikai elitnek és a burzsoáziának át kell látnia a világrendszer rop-pant bonyolult értékláncolatait – tehát interdependencialáncolatait, hogy előnyöket tudjon kiharcolni a kapitalizmus ciklikus változásaiban. Megszervezik az értékláncokat, illetve az előnyök és hátrányok rendszerét az értékláncok nemzetállamon belüli környezeteként. Ezen osztályok egyre differenciálódó társas reflexiópotenciálja hasonlít a leginkább a hajdani arisztokrácia „pszichológiai” látásmódjához, bár jóval absztraktabb annál, egy ökonómiai és politikai nézőpont, ami a csoportra jellemző időélményt meghatározza. Nem áll ez a gondolat messze attól – ahogy arra Arrighi, Hopkins és Wallerstein is rámutatnak –, amit már Adam Smith is megírt *A nemzetek gazdagsága* című munkájában (ugyan nem az árutermelés, hanem a piac szempontjából), miszerint „[a] profitszerzésre törekvők [...] mivel egész életükben tervezéssel és esélylatolgatással foglalkoznak, sokkal világosabban átlátják saját érdekeiket, mint a társadalom más nagy egységeibe tartozók” (Smith 1961; interpretálja Arrighi, Hopkins és Wallerstein 2016 [1983]: 165–166). Ezek az osztályok pedig ezt a pszichológiai előnyt továbbörökítik a következő generációnak.

Az időélmény differenciálódásának egyik legfontosabb terepe viszont maga a vezérterméket létrehozó tevékenység, a kutatás-fejlesztés. Az érték-többlet-áramlás fennmaradásához új termékeket kell létrehozni, melyek vezértermékekké válnak és monopóliumot biztosítanak. Az idő és a tér modern kori differenciálódását jól tetten érhetjük a számítástechnikában és a mikroelektronikában. A programozás aktuusa nem más, mint egy extrém magas absztrakciós szintű, robusztus interdependencialáncban való cselekvés, ami ehhez mérten extrém méretű előrettekintési, funkcionális racionalitásra való képességet igényel. A mikroelektro-

nikában a mérnök tevékenysége szintén. Az egyre kisebb méretű és nagyobb teljesítményű mikrocsipekben láthatjuk a tér differenciálódásának és racionalizálódásának modern formáját. Az időelit az a technokrata elit, aki a folyton megújuló centrumjellegű tevékenységek – vezértermékek – kifejlesztésében vesz részt. A kapitalizmus új szellemében (Boltanski és Chiapello 2006) ezekre a technokratákra nem hat a közvetlen thompsoni munkafegyelem időkényszere, mégis ahhoz, hogy el tudják látni feladatukat, a tervezést és a programozást, extrém magas előrettekintési kényszer nehezedik rájuk, nem a közvetlen külső fegyelmzés, hanem a feladatukhoz kötődő teljesítménykényszer miatt. A rájuk nehezedő többlet-külsőidőkényszer nagyjából funkcionális és nem normatív. A sokszor kötetlen vagy alacsonyán kötött munkaidő a specializáció – a tudomány és a technika racionalitása fokának extrémén megnövekedett szintje miatt – olyan előrettekintési kényszert rejt, mely ezelőtt még soha nem volt jellemző társadalmi csoportra. Az alsóbb osztályokba született gyermekeknek ezekben az osztályokba mobilizálódni közel lehetetlen, a más pszichológiai karakter, habitus, felettesen-struktúra és ezzel kiemelten a szülők más tevékenységből szubjektivált belső időkényszere miatt (is).

Csak remélni tudom, hogy az itt bemutatott elmélet nem tűnik sem kizárólagosnak, sem determinisztikusnak, sem monolineárisan evolucionistának. Ahhoz hasonlóan, ahogy Bourdieu (1978 [1970]: 71–128) nagy hatású tanulmányában bemutatta, hogy az otthonról hozott kulturális tőke milyen konzerváló szerepet játszik a tanulók előmenetelében a francia iskolarendszerben, azt igyekeztem bemutatni, hogy azok az interdependencialáncok, melyekben az időélmény differenciálódik a 16. századtól kezdve, leginkább nemzetközi értékláncokban manifesztálódnak. Továbbá azt, hogy az analízis korszaktól elsajátított időélmény és belső időkényszer milyen konzerváló szerepet játszik az egyén bejárható életpályájára nézve ezekben a transznacionális interdependencialáncokban. Mindemellett e dolgozat számtalan szempontra nem tér ki.

A fent említett négy példán kívül (a paraszt, a munkás, a politikus és az elit mérnök-informatikus) számtalan formájú időélmény létezik a kapitalista világrendszerben, itt csak pár példát akartam felvillantani, bemutatva a transznacionális interdependencialáncok magas hierarchizált jellegét az időélmény szempontjából. Nem állítom, hogy csak az itt felsorolt tevékenységekben differenciálódik az idő, vagy hogy a fent példászerűen leírt osztályokból az inter- és intragenerációs mobilitás csak az időélménybeli különbség miatt nehézkes. Ugyanakkor állítom, hogy az extrém magas előrelátási kényszerű technokrata elitbe alulról – intergenerációs értelemben is – mobilizálódni ezért is közel lehetetlen.

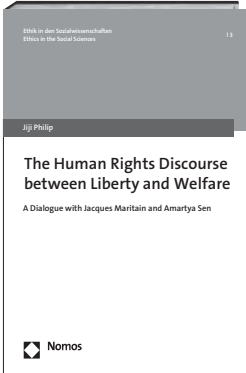
Nem tárgyaltam itt, hogy az iskolarendszer és az ahhoz kapcsolódó intézmények, mint például a sakkzakkör, mennyiben csökkentik és mennyire termelik újra ezeket a különbségeket, csak utalni tudtam Bourdieu tanulmányára (1978 [1970]: 71–128). Számtalan felvetődő kérdéstről egyáltalán nem tettem említést, például, hogy mi a következménye annak, hogy a patriarchális rendszer a nőket az alacsony időélmény-differenciáltságot igénylő házimunkához köti, és hogy mi köze ennek ahhoz, hogy a kapitalizmus hajnalán a független nőt, a születésszabályozó bábát és a „kurvát” a boszorkány képével azonosították, aki varázsolni, tehát funkcionálisan magas racionalitású tevékenységet végezni képes nő (vö. Federici 2009; Mies 1986). Mindemellett remélem sikerült – ha csak vázlatosan is – bemutatni, hogy az időélménybeli egyenlőtlenség konzerváló szerepet játszik a transznacionális árutermelési rendszerben.

Hivatkozott irodalom

- Abraham, Karl (1991): *Pszichoanalitikus tanulmányok a karakterképzésről*. Budapest: Párbeszéd Kiadó.
- Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion. A Reconceptualization of the Semiperiphery. In *Semiperipheral States in the World-Economy*. William G. Martin (szerk.). Westport: Greenwood Press, 11–42.
- Arrighi, Giovanni (1996): *The Long Twentieth Century. Money, Power and the Origins of Our Times*. London és New York: Verso.
- Arrighi, Giovanni, Terence K. Hopkins és Immanuel Wallerstein (2016 [1983]): Osztály és rend a vilárendszer-elemzés perspektívájából. *Eszmélet* 112: 283–304.
- Bálint Mihály (2012): *Az östörés. A regresszió terápiás vonatkozásai*. Budapest: Animula.
- Bergson, Henri (1923 [1922]): *Tartam és egyidejűség. Hozzászólás Einstein elméletéhez*. Budapest: Pantheon.
- Berne, Eric (2009 [1964]): *Emberi játszmák*. Budapest: Háttér Kiadó.
- Boltanski, Luc és Eve Chiapello (2006): *The New Spirit of Capitalism*. London és New York: Verso.
- Bourdieu, Pierre (1978 [1970]): Az iskolai kiválóság és a francia oktatási rendszer értékei. In *úő A társadalmi egyenlőtlenségek újratemlése*. Budapest: Gondolat, 71–128.
- Bourdieu, Pierre (1990 [1976]): Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztok időkezelési attitűdjei. In *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Gellériné Lázár Márta (szerk.). Budapest: Akadémiai, 48–59.
- Böröcz József (2017): *Hasított fa. A vilárendszer-elméletől a globális struktúraváltásokig*. Budapest: LHarmattan, Eszmélet.
- Braudel, Fernand (1980 [1979]): A tér és az idő felosztása Európában. *Világtörténet* 4: 3–69.
- Chase-Dunn, Christopher (1990): Resistance to Imperialism. *Semiperipheral Actors. Review* vol. XIII. no.1, Winter, 1–32.
- Éber Márk Áron, Gagyi Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989 Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. *Fordulat* 21: 10–63.
- Elias, Norbert (1987 [1939]): *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
- Elias, Norbert (1990 [1984]): Az időről. In *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Gellériné Lázár Márta (szerk.). Budapest: Akadémiai, 15–47.
- Elias, Norbert (1992): *Time. An Essay*. Oxford, Cambridge: Blackwell Publishers.
- Erikson, Erik H. (2002 [1950]): *Gyermekkor és társadalom*. Budapest: Osiris.
- Fairbairn, William E. (1994): *Psychoanalytic Studies of the Personality*. London és New York: Routledge.
- Federici, Silvia (2009): *Caliban and the Witch*. New York: Autonomedia.
- Foucault, Michel (1998 [1978]): A „kormányozhatóság” Előadás a Collège de France-ban 1978. február 1. In *Fantasz-tikus könyvtár*. Romhányi Török Gábor (szerk.). Budapest: Pallas Stúdió, 106–123.
- Freud, Sigmund (1982 [1930]): Rossz közérzet a kultúrában. In *úő Esszék*. Budapest: Gondolat, 327–405.
- Freud, Sigmund (1985 [1899]): *Álomfejtés*. Békéscsaba: Helikon.
- Freud, Sigmund (1995a [1905]): Három értekezés a szexualitás elméletéről. In *úő A szexuális élet pszichológiája*. Budapest: Cserépfalvi, 31–120.
- Freud, Sigmund (1995b [1908]): Character and Anal Erotism. In *úő The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Vol. 9. London, Institute of Psycho-analysis: Hogarth Press, 167–176.
- Fromm, Erich (1993 [1941]): *Menekülés a szabadság elől*. Budapest: Akadémiai.
- Hartmann, Heinz (1964): *Essays of Ego Psychology*. New York: International Universities Press.
- Husserl, Edmund (2002 [1928]): *Előadások az időről*. Budapest: Atlantisz.
- Kapoor, Ilan (2010 [2002]): Kapitalizmus, kultúra, cselekvés. Függőségi elmélet kontra posztkolonializmus. *Fordulat* 12: 102–124.
- Klein, Melanie (2000 [1984]): *Irigység és hála: tanulmány a tudattalan forrásokról*. Budapest: Animula.
- Mahler, Margaret (1993 [1975]): *Die psychische Geburt des Menschen: Symbiose und Individuation*. Frankfurt: Einmalige Sonderausg.
- Mannheim Károly (2000 [1931]): Tudásszociológia. In *úő Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 299–344.
- Marcuse, Herbert (1966 [1955]): *Eros and Civilization*. Boston: Beacon Press.
- Marx, Karl (1974 [1932]): *A német ideológia*. Budapest: Magyar Helikon.
- Mies, Maria (1986): *Patriarchy and Accumulation on a World Scale. Women in the International Division of Labour*. Trowbridge: Redwood Books.
- Polányi Károly (2004 [1946]): *A nagy átalakulás*. Budapest: Napvilág.
- Reich, Wilhelm (1983 [1933]): Karakteranalízis. *Medvetánc* 3(2–3): 201–206.

- Róheim Géza (1999 [1932]): A közép-ausztráliai kultúrkör pszichológiai struktúrája. In *Róheim Géza*. Tóth László (szerk.). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 89–120.
- Silver, Beverly J. és Arrighi, Giovanni (2008 [2003]): A Polányi-féle „kettős mozgás”: a brit és az amerikai hegemonia Belle Époque-jainak összehasonlítása. *Fordulat* 1: 38–66.
- Smith, Adam (1961): *The Wealth of Nations*. Vol II. London: Edivin Canon.
- Spitz, René (1965): *The First Year of Life: a Psychoanalytic Study of Normal and Deviant Development of Object Relations*. New York: International Universities Press.
- Stern, Daniel N. (2002 [1985]): *A csecsemő személyközi világa a pszichoanalízis és a fejlődéslélektan tükrében*. Budapest: Animula.
- Szigeti Péter (2005): *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny” – a világgazdaság jelenlegi stádiuma*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Thompson, Edward P. (1990 [1967]): Az idő, a munkafegyelem és az ipari kapitalizmus. In *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Gellériné Lázár Márta (szerk.). Budapest: Akadémiai, 60–116.
- Wallerstein, Immanuel (1983 [1974]): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest: Gondolat.
- Wallerstein, Immanuel (2010 [2004]): *Bevezetés a világgazdaság-elméletbe*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, Eszmélet Alapítvány.
- Winnicott, Donald (2006 [1965]): *Az egyén fejlődése és a család*. Budapest: Animula.

Get in Touch with Our Programme

The Human Rights Discourse between Liberty and Welfare

A Dialogue with Jacques Maritain and Amartya Sen

By Dr. Jiji Philip

2017, approx. 495 pp., pb., approx. € 89.00

ISBN 978-3-8487-4141-0

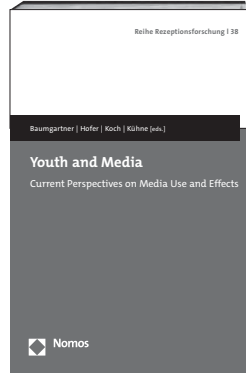
eISBN 978-3-8452-8449-1

(Ethics in the Social Sciences, Vol. 3)

To be released in December 2017

nomos-shop.de/29815

This book explores Amartya Sen's human rights discourse, comparing it with Jacques Maritain's pioneering political liberalism. The integration of human rights and human development into Sen's capability framework lays a solid foundation for a rights-based approach to human well-being.

Youth and Media

Current Perspectives on Media Use and Effects

Edited by Ass.-Prof. Susanne Baumgartner,
Dr. Matthias Hofer, Prof. Dr. Thomas Koch and
Ass.-Prof. Rinaldo Kühne

2017, approx. 217 pp., pb., approx. € 39.00

ISBN 978-3-8487-3732-1

eISBN 978-3-8452-8045-5

(Reihe Rezeptionsforschung, Vol. 38)

To be released in December 2017

nomos-shop.de/28783

Television, mobile phones or social networking sites – media technologies and applications form a substantial part of young people's lives. This volume includes a collection of studies that address two questions: How do young people use the media, and how are young people affected by the media?

Nomos Academic research and scholarly publications are also available on
our online platform: www.nomos-elibrary.de

To order please visit www.nomos-shop.de,
fax (+49) 7221/2104-43 or contact your local bookstore.
All costs and risks of return are payable by the addressee.

Nomos